

ORTAÇAĞ MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE BELGE VE ARŞİV YÖNETİMİ HAKKINDA GÖZLEMLER*

İshak KESKİN**

Özet

İslam öncesi Türk devletlerinin kayıt tutma ve arşiv uygulamalarına ilişkin bilgilerin değerlendirilmesi konusu, günümüz bilimsel çalışmalarında henüz layık olduğu yeri bulamamıştır. Bunun önemli bir sebebi, bu döneme ilişkin bilgilerin konuyu aydınlığa kavuşturacak zenginlikte olmamasıdır. Buna karşın çok az miktarda da olsa Ortaçağ Müslüman Türk devletlerinin mevcut arşiv kayıtlarının aslına uygun olarak çağdaş müelliflerce aktarıldığı ve çeşitli açılardan dönemin değerlendirilip, kayıt yönetimi ve arşiv uygulamaları hakkında bilgilerin verildiği eserler kaleme alınmıştır. Az sayıdaki bu gayretli çalışmalara rağmen hâlâ cevaplanması gereken soruların bulunduğu da bir gerçektir. Bu çalışmada, dönemin arşiv kayıtlarından örneklerin sunulduğu ve başta siyasi gelişmeler hakkında bilgi verilen kronikler, inşa kitapları ve çeşitli inceleme eserleri ışığında, Ortaçağ Müslüman Türk devletlerinin kayıt yönetimi ve arşiv uygulamaları hakkında bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arşivcilik tarihi, Belge yönetimi, Ortaçağ, Bürokrasi, Gazneliler, Karahanlılar, Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti.

* Bu makale, 21-23 Mayıs 2009 tarihleri arasında National University of Kyiv Mohilla Akademia'da (Kiev, Ukrayna) düzenlenen *İkinci Omelyan Pritsak Uluslararası Bilimsel Sempozyumu*'nda sunulan "Ortaçağ Müslüman Türk Devletlerinde Kayıt Tutma ve Arşiv Uygulamaları" başlıklı bildirinin gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş halidir.

** Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü; ishakkeskin@hotmail.com.

Giriş

Geçmiş dönemlerin incelenip aydınlatılmasında arşiv kayıtlarından sonra kullanılan diğer bir kaynak türü de hiç kuşkusuz çağdaş müelliflerin eserleridir. Bu sebeple Ortaçağ'ın Müslüman Türk devletlerinin (özellikle Gazneliler, Karahanlılar, Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularının) kayıt yönetimi ve arşiv uygulamaları hakkında -sınırlı da olsa- yapılan çalışmalar dikkatle incelenmelidir. Bu eserlerde devlet yönetimine ait kayıtların nasıl üretildiği, dağıtıldığı, dosyalandığı, düzenlendiği, korunduğu, bunlardan nasıl yararlandırıldığı ve bu alana ilişkin hizmetlerin nasıl planlandığı, hatta arşiv hizmetlerinin nasıl gerçekleştirildiği gibi konular kısmen değişik yönlerden değerlendirilmiştir. Az sayıdaki çağdaş müellifin bu konuya dikkat çekmesi sonucudur ki ilgili dönemin kayıt yönetimi ve arşiv uygulamaları hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir.

Ortaçağ Müslüman Türk devletlerinin arşiv kayıtları günümüze kadar ulaşmamıştır¹. Bu durum, bu dönemde kurulmuş olan irili-ufaklı Müslüman Türk devletlerinin kayıt ve arşiv uygulamalarının arşiv belgelerine dayalı olarak açıklanmasının imkânsızlığını göstermektedir. Diğer yandan, dönemin yazarları tarafından telif edilen eserleri değerlendirmek suretiyle sentezler yapan günümüz araştırmacılarının kaleme aldığı çalışmalar, dönemin kayıt tutma ve arşiv uygulamaları hakkında kısmî bilgiler edinmeyi mümkün kılmaktadır. Bu bilgiler, Ortaçağ Müslüman Türk devletlerinin kayıt tutma sistemleri, düzenleri, dönemin arşivsel uygulamalarının tarihsel arka planı ve dünya arşivcilik tarihi ile benzerlik veya farklılıkları konusundaki yorumları kolaylaştırmaktadır. Böylelikle dönemin arşiv uygulamalarının modern arşivsel teoriye uygunluğu yahut tarihsel bir mirasa dayandığı konusu hakkında yorumlar yapılabilmektedir. Bu yorumlar, Ortaçağ Müslüman Türk dünyasının kayıt tutma ve arşiv sistemlerinin teorik ve uygulamaya dönük tarihsel arka planının ortaya konması bakımından ayrıca önemli bir zemin oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın hareket noktasını, "*Ortaçağ Müslüman Türk devlet idarelerinde kayıt yönetimi ve arşiv uygulamaları geleneğinin kültürel olarak etkilendiği devletlerin yönetim anlayışı, kayıt yönetimi ve arşiv uygulamalarıyla*

¹ Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27 (1943), 401-411.

önemli ölçüde örtüştüğü ve güçlü bir geleneğe sahip olduğu" hipotezi oluşturmaktadır. Günümüz evrak yönetimi anlayışına benzer bir metodolojiyle kaleme alınan bu çalışmada, Ortaçağ Müslüman Türk devletlerinin kayıt ve arşiv uygulamaları karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirilmiştir. İzlenen bu metot, yazının Türkiye'de benzer konularda kaleme alınan çalışmalardan farkını ortaya koymaktadır.

1. Türk İdare Geleneğinin İslam İdare ve Kayıt Yönetimi Geleneğiyle Bütünleşmesi

a. Türk İdare Geleneğinde İslâm Etkisi

Burada öncelikle Müslüman Arap yönetim geleneğinin oluşumuna kısaca değinmek gerekmektedir. Zira Arap fetihlerinin başladığı sıralarda Araplara ait ciddi bir yönetim geleneğinin bulunmadığından söz edilir. Ancak fetihlerle kazanılan yeni topraklarda var olan idarî, askerî, malî ve buna bağlı diğer bürokratik geleneğin Araplar için yol gösterici olduğu, bu geleneğin benimsenerek uygulandığı ve zamanla da geliştirildiği üzerinde durulur.

Müslüman Arap yönetimlerine has idarî uygulamaların başka uygarlıklara ait geleneklerden doğduğuna dair önemli bilgiler bulunmaktadır. Nitekim dünya siyasi ve kültürel hayatı üzerinde önemli etkileri ve sonuçları olan Müslüman Arap yönetimlerinin ilk zamanlarda tanıştıkları yeni kültürlerin bürokrasilerinden etkilendiği ve henüz gelişmekte olan kurumsal yapılanmalarını bunlardan yararlanarak oluşturmaya çalıştıkları bilinmektedir. Emevî yönetimi (661-750) altındaki Mısır ve Şam'da Bizans, Abbasî yönetimi (749-1258) altındaki Bağdat'ta Sâsânî kültürel ve idarî mirasının temsilcileri olan bürokratlardan yararlanılması, kısa bir süreliğine de olsa kayıt dili olarak Mısır ve Şam'da Rumcanın ve Bağdat'ta da Farsçanın benimsenmesi, Müslüman Arapların bir bakıma güçlü çevre kültürlerine, bürokratik muamelatın yürütülmesi sırasında ne denli muhtaç olduklarını göstermektedir². Bu durum, devralınan yönetim

² Fuat Köprülü (*Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 3. baskı, İstanbul 2002), yabancı etkisinin Emevîler ve Abbasiler döneminde Bizans ve Sâsânî etkisine dayandığını geniş bir şekilde açıklayarak anlatmaktadır. Mehmet Aykaç (*Abbasi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Yapısında Divânlar (132-232 / 750-847)*, Ankara 1997, s. 14-15, 19) da Abbasî merkez yönetiminin vezirlik gibi kurumlarının, coğrafi yakınlaşma dolayısıyla, Sâsânî etkisi ile oluşturulduğunu vurgulamaktadır.

kültürünün benimsenip geliştirilerek tâbi ve kültürel etki altındaki milletlere intikal ettirildiğini düşündürmektedir.

Müslüman Arap idare geleneğini benimseyen milletlerden biri de Türklerdir. Türkler, doğuda Arap fetihlerinin henüz yaşandığı sıralarda Horasan ve Mâverâünnehr'e de dayanan çok geniş bir coğrafyada yaşamaktaydılar. Sâmânîlerin (875-1005) kuruluş yıllarından itibaren hüküm sürdüğü bölgelerde Türk şehirlerinin ve Türk ahalisinin bulunduğu bilinmektedir³. Ayrıca Türkler, Abbasî hilafeti zamanından itibaren bu devletlerin ordusunda ve idare kademelerinde görev almışlardır. Müslüman yönetim anlayışıyla bu dönemde tanışan Türkler, Abbasî merkezî otoritelerinin zayıflamasıyla birlikte -bu devletler için çalışan Türk komutanlar öncülüğünde- devlet içinde bir kudret elde ederek yarı bağımsız bir şekilde hüküm sürmeye başlamışlar; zamanla da bağımsız bir devlet olarak dünya sahnesine çıkmışlardır. Nitekim Gaznelilerin (963-1186) ve Karahanlıların (992-1211), siyasî bir teşekkül olarak ortaya çıkmaları böyle bir dönemde gerçekleşmiştir⁴.

Büyük devletler kuran, böylelikle komşu devlet ve milletleri hem siyasî hem de kültürel açıdan etkileyen Türklerin, zaten öteden beri güçlü bir bürokrasiye sahip oldukları iddia edilebilir. Hun, Tabgaç ve Göktürk devletleri gibi irili-ufaklı birçok devlet kuran Türkler, kazandığı geniş toprak sınırlarını idare edecek bir de teşkilatlanma geleneği oluşturmuşlardır. Zira sınırları geniş ve güçlü bir devlet, bu sınırları idare etmek üzere güçlü bir bürokrasiye muhtaçtır. Dolayısıyla İslâmî kabul etmeye başladıkları 750'lerden sonra tanıştıkları Arap bürokrasisinde etkin rol oynamaya başlayan Türkler, muhatap oldukları bu yeni bürokratik kültürle bütünleşmişler ve zamanla da yeni bir yönetim formatı geliştirmişlerdir. Türklerin Müslüman olduktan sonraki yönetim geleneklerinde, karşılaştıkları bu yeni yönetim anlayışı ile kendi yönetim geleneklerini bütünleştirdikleri görülmektedir.

³ C. E. Bosworth, IX. ve X. yüzyıllarda yaklaşık iki asır boyunca Mâverâünnehr ve Horasan'da hâkim bir yönetim sergileyen Sâmânîlerin Türklerle komşu olarak siyasî ilişki içinde bulunduğunu ve Mâverâünnehr ve Fergana'nın kuzey taraflarını kesin bir emniyet altına aldıklarını belirtmektedir (*İslam Devletleri Tarihi*, çev. Erdoğan Merçil - Mehmet İpşirli, İstanbul 1980, s. 128). Mâverâünnehr ve Horasan, daha Abbasî halifesi olan Me'mûn zamanında (813-817) Abbasîlerin (749-1258) hâkimiyeti altına giren ve Buhara'yı merkez itihaz etmiş bulunan Sâmânîlerin idaresi altındaydı.

⁴ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara 2002, s. 10-11; Bosworth, a.g.e., s. 226.

Türk-İslâm idare geleneğinin bütünleşmesi ilk olarak kurum ve makam adlarında görülebilir. Nitekim İbrahim Kafesoğlu, Türk tarihinin bu safhasında kurulan siyasi teşekküllerin artık tam *bozkır ili* sayılamayacağını belirtir. Ayrıca sosyal durum, iktisadî hayat, idarî ve askerî yönlerden olduğu gibi daha pek çok alanda bu etki görülebilir. Sosyal tabakalaşmanın devam etmesi; halk dili Farsça ile Kur'an dili Arapçanın konuşma ve yazışmada, edebî, dinî ve ilmî eserlerin yazılmasında kullanılması; Türk idarecilerin İslâmî isimler⁵, unvanlar, lakaplar almaları; mevcut hükümet teşkilatının muhafaza edilmesi ve devleti koruma hizmetine yerli unsurların iştirak ettirilmesi gibi konular bu etkinin mevcudiyetini açıklamaktadır⁶.

İslâm dinini kabul ile birlikte Türkler tam anlamıyla İslâm idare geleneğini benimsemiş sayılmazlar. Nitekim Kafesoğlu, Türk idare yapısının Türk-İslâm devlet yapısından ayrıldığı noktaları, özellikle hükümlerlik anlayışı, devlette askerî karakter, dinî anlayış, toprak rejimi ve sosyal haklar noktalarında görüldüğünü belirtir⁷. Bununla birlikte *bozkır* Türk siyasi, hukukî, sosyal, örf ve gelenekleriyle İslâm kültürünün siyasi bir bütünleşme sürecine girdiğinin işaretleri de mevcuttur.

Her iki kültür geleneğinin birlikte yaşatıldığı toplumsal ve siyasi bütünleşme sürecini, dönemin daha başlangıcında kurulan devletlerin teşkilatları en iyi şekilde göstermektedir. Gazneliler ile Karahanlılar bunun en güzel örnekleridirler. Nitekim Karahanlıların teşkilat yapısında her iki kültürü birlikte yansıtan, ancak daha çok da Türk kültürünün yaşatılmaya devam ettiğini gösteren (ulu hâcib, kapucubaşı, emîr-i candâr, silâhdâr, idişçibaşı, ilbaşı, yuğruş / vezir, ağıç / hazinedar, tamgacı / mühürdar, ay bitiği / dîvân⁸, ilbeyi, bitigçi / kâtip, ılınga / kâtip, bitigçi ılınga / sır kâtibi, inşâ işlerini yürüten büronun başı⁹ gibi) kurumsal terminolojiler mevcuttur. Makam ve memuriyet adlarından hükümet teşkilatı ve ordu kuruluşuna kadar geniş bir yönetim

⁵ Bir Karahanlı hükümdarı olan Satuk Buğra Han'ın Müslüman olduktan sonra Abdülkerim Satuk Buğra Han adını alması bunu teyit etmektedir (Mehmet Suat Bal, "Türk Uygarlığı Tarihi", *Uygarlık Tarihi*, yay. haz. İsmail Güven, 2. baskı, Ankara 2009, s. 292).

⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2002, s. 355.

⁷ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 356, 358-360.

⁸ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 2005, s. 142-145.

⁹ Genç, *a.g.e.*, s. 158, 173, 174-175.

yelpazesinde İslâm geleneğinin devamı olan Gazneli devlet teşkilatı ise, Selçuklular ve ondan sonra kurulan bütün Müslüman Türk siyasi teşekkülleri için örnek olmuştur. Gazneliler, devlet teşkilatlarını yapılandırırken, önlerindeki İslâm geleneğinin temsilcisi olan Sâmânîlerden, dolayısıyla onların teşkilatına tesir eden Abbasîlerden etkilenmiş¹⁰, bununla birlikte Gazneliler kendi kökenlerinin etkisinde olarak her iki idare geleneğini birleştirmişlerdir¹¹. Buna karşın Karahanlıların *kendi kavmi ve bozkır geçmişlerine daha çok bağlı kaldıkları* düşünülmektedir¹². Selçuklular döneminde ise halen atabey, sübaşı, çavuş, tuğra, ulag, cufga gibi teşkilatla ilgili Türkçe terimlerin kullanılmaya devam ettiği görülmektedir¹³. Selçuklularda dîvân-ı saltanat (veya dîvân-ı âlî / büyük dîvân), başında sâhib-i dîvân-ı saltanat veya sâhib-i dîvân-ı âlî (veya hâce-i buzurg) unvanlı vezir, dîvân-ı tuğra, (dîvân-ı inşâ veya dîvân-ı risâlet –iç ve dış yazışmalara bakan kurum), dîvân-ı istîfâ (malî işlere bakan kurum), dîvân-ı arzû'l-ceyş (askerî işlere bakan kurum), dîvân-ı işrâf (genel teftiş işlerine bakan kurum)¹⁴ devlet teşkilatında yavaş yavaş İslâm bürokratik kültürünün etkisinin güçlendiğini göstermektedir. Bütün bunlar, Gaznelilerden sonra aşamalı olarak İslâm idare geleneğinin bürokratik kültür üzerindeki etkisinin ağırlıklı biçimde hissedilmeye başlandığını ortaya koymaktadır.

Karahanlılarda ise, Büyük Selçuklularda olduğu gibi bir dîvân-ı âlînin varlığı kesin olmamakla birlikte, yuğruş (vezir) gibi bir bürokratin mevcut olması ona ait bir dîvânın varlığına hükmetmeyi gerektirmektedir. Zira yuğruş, sabit bir daireye sahip olmaksızın işlerini yürütebilecek kabiliyete sahip olamaz. Ayrıca Batı Karahanlıların da meclis-i âlînin zikredilmesi de böyle bir dîvânın varlığını gösterir mahiyettedir. Ancak meclis-i âlînin görev alanı, iş yükü ve üye sayıları ile hangi makam sahibi üyelerden teşekkül ettirildiği hususu şimdilik bilinmemektedir¹⁵.

Büyük Selçuklu Devleti'nde söz konusu olan dört önemli dîvânın Karahanlı Devlet teşkilatında yer aldığı anlaşılmaktadır. Mesela istifa dîvânının

¹⁰ Bosworth, *a.g.e.*, s. 142.

¹¹ Yazıcı, *a.g.e.*, s. 189.

¹² Bosworth, *a.g.e.*, s. 142.

¹³ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 357.

¹⁴ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 368.

¹⁵ Genç, *a.g.e.*, s. 172.

başı olan müstevfinin adı zikredilmemekle birlikte ağıcı (hazinedar) vardır. Yine tuğra veya inşâ dîvânı yerine sultanın iç ve dış yazışmalarını yürüten bitigçi ılınga (sır kâtibi, inşâ işlerinin şefi) ile tamgaçı (mühürdar) teşkilatta yerlerini almışlardır. Ordu işlerinin düzenlenmesi için Büyük Selçuklulardaki işraf dîvânı ve arzû'l-ceyş dîvânı (dîvân-ı âriz veya arz) benzeri bir dîvân söz konusuydu. Askerin maaş ve sair istihkakının kaydedildiği *ay bitigi* adı verilen defterlerin düzenli olarak tutulmasına bakılacak olursa¹⁶, Karahanlılarda dîvân-ı ârizin görevini gören bir teşkilatın varlığına hükmedilebilir¹⁷.

Gaznelilerin devlet yönetimi konusundaki uygulamaları Büyük Selçuklu Devleti (1038-1194) bürokratları tarafından kabul edilmiştir. Bu yüzden Nesimi Yazıcı, "*İslâm öncesi Türk devlet geleneğinin İslâmî prensiplerle uyumlu bir kaynaşması ve bölgede kendinden önce kurulmuş devletlerin birikimlerinin kuvvetli izlerini görmenin mümkün*"¹⁸ olduğu kanaatindedir. Bu bakımdan Selçuklu devlet teşkilatının Abbasî, Sâmânî, Büveyhî (932-1062), Gazneli, Karahanlı ve Oğuz idarî geleneklerinden etkilendiği belirtilir¹⁹. Yine Nesimi Yazıcı'ya göre Selçuklu Veziri Nizamü'l-mülk'ün eseri olan *Siyasetnâme*'nin tamamı Sâsânî, Sâmânî, Abbasî, Gazneli ve Karahanlı teşkilatından ne derece yararlanmış olduğunu göstermektedir²⁰. Oluşturulan bu idarî gelenek, Harezmsahlar (995-1231), Büyük Selçuklulardan ayrılan Anadolu Selçukluları (1077-1307), Zengîler (1127-1222), Eyyübîler (1169-1342), Moğollar (1206-1634), dolaylı olarak Memlûklar (1250-1517) ve Osmanlılar (1281-1924) gibi diğer devletlere ilham kaynağı olmuştur²¹. Diğer yandan atabeylerin eyaletlere gönderilen şehzadelerin eğitimiyle meşgul olmaları, hem eski bir geleneğin sürdürüldüğünü hem de Anadolu Selçukluları dâhil olmak üzere Osmanlılara kadar bu usulün devam ettirildiğini ortaya koymaktadır²². Büyük Selçuklularda var olan ve vezirin riyaset ettiği dîvân-ı saltanat (büyük dîvân), aynı şekilde

¹⁶ Genç, *a.g.e.*, s. 173, 200.

¹⁷ Genç, *a.g.e.*, s. 173.

¹⁸ Yazıcı, *a.g.e.*, s. 293.

¹⁹ Yazıcı, *a.g.e.*, s. 293.

²⁰ Yazıcı, *a.g.e.*, s. 293.

²¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal. Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Anadolu Beylikleri, İlhanîler, Karakoyunlular ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış*, 4. baskı, Ankara 1988, s. 19; W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, eklerle yayınlayan Fuat Köprülü, Ankara 1963, s. 123.

²² Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 47.

Anadolu Selçukluları'nda da mevcuttu ve buna dîvân-ı saltanat veya dîvân-ı âlî denilmekteydi²³. Söz konusu idarî geleneğin Anadolu beylikleri tarafından aynen alındığı veya taklit edildiği de belirtilmektedir²⁴.

b. İslâm Etkisinde Gelişen Türk Evrak Yönetimi ve Arşiv Uygulamaları

Ortaçağ Müslüman Türk devletlerinin kayıt sistemi ve arşiv uygulamalarının İslâm idare geleneğinden tevarüs edildiği söylenebilir. Müslüman Araplar bu mirası kısmen Bizans, özellikle de Sâsânî yönetim geleneği sayesinde oluşturmuşlardır. Bu durum, bölgede kurulan bütün devletlerde olduğu gibi Müslüman Türk devletlerinin de ilgili sistemi benimzedikleri anlamına gelmektedir.

Çok kısa sürede İspanya'dan Orta Asya bozkır kapılarına kadar geniş bir coğrafyayı devlet sınırlarına ilhak eden ve nüfuzunu genişleten Araplar, *idare* sanatındaki yetersizlikleri yüzünden başlangıçta bölgede oluşturulmuş olan kurumlara, kurumların çalışma geleneğine ve çalışanlarına güvenmek zorunda kalmışlardır. Bu da Roma yönetiminin mirasçısı olan Mısır ve Şam'daki Bizanslılar ve İran'daki Sâsânîler tarafından geliştirilmiş olan yazılı haberleşme ve arşiv geleneğini²⁵ benimsedikleri anlamına gelmektedir. Nitekim Abbasîlerin Bağdat merkezli bir iktidar kurmalarıyla başlayan ve iki asır süren büyük tercüme faaliyeti sırasında önemli sayılara ulaşan Yunanca ve Farsça felsefî ve ilmî dışı eserlerin Arapçaya tercümesi (ki bu eserler arasında Sâsânî kitabet kültürünü yansıtan idarî ve malî konulara ilişkin eserler söz konusudur²⁶) etkilenme sürecinin boyutu hakkında genel bir fikir vermektedir. Böylelikle Araplar, küçümsenemeyecek zengin bir idarî ve kültürel mirasın varisi olarak önemli bir siyasî güç kazanmışlar; çok kültürlü güçlü bir medeniyet kurmada

²³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 87.

²⁴ Köprülü, *a.g.m.*, s. 401-402.

²⁵ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Katip", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXV (2002), 49; Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür. Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek, İstanbul 2003, s. 111-112; Ernst Posner, "Ortaçağ İslam Dünyasında Arşivler", çev. Ahmet Oğuz İcimsoy, *Kütüphanecilik Dergisi*, sayı 4 (1998), s. 222-223.

²⁶ Gutas, *a.g.e.*, s. 15-16.

kendi temel dinamiklerini oluşturabilmişlerdir²⁷. Özellikle Emevîleri bertaraf ederek iktidarı ele geçiren Abbasîlerin başşehri Bağdat'a taşınmalarıyla birlikte, 750 yılından sonra yönetimde aynı zamanda evrak ve arşiv yönetimi konularını da kapsayan Sâsânî uygulamaları Abbasî yönetiminde, daha sonraları da Türk kamu yönetiminde geniş bir kabul görmüştür²⁸.

Geniş bir coğrafyada kurulmuş olan güçlü Müslüman devletlerin varlığı aslında İslâm idare yapısının etki düzeyi hakkında temel bir fikir vermektedir. Bu güçlü devlet ve bürokratik yapının varlığı ise, hiç şüphe yok ki düzenli bir kayıt tutma sistemiyle desteklenmiştir. Ancak Ortaçağ Müslüman yönetimlerine ait arşivlerin günümüze kadar ulaşmadığı bilinmektedir. Buna karşın, edebî deliller kayıtların arşivsel bakımının ihmal edilmemiş olduğunu ortaya koymaktadır²⁹. Çağdaş tarihçilerin eserlerinde dönemin arşivlerinden kopya edilen belge örneklerini sunmuş olmaları bunu ispat etmektedir³⁰.

Gazneliler döneminde *dîvân-ı risâlet*in başına getirilen *sâhib-i dîvân-ı risâlet*lerin İran asıllı olmaları, İslâm idare yapısıyla bütünleşen Sâsânî etkisinin dolaylı olarak Müslüman Türk devletlerinde devam ettiğini teyit etmektedir³¹.

²⁷ Devlet kayıtlarının Emevî yönetimi altındaki Şam'da Rumca ve Abbasî yönetimindeki Irak'ta da Farsça düzenlenmesi (Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye: Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar*, çev. Ahmet Özel, I, İstanbul 1990, 301-302) bu etkilenme sürecini kesin olarak doğrulamaktadır. Şam ve Irak'taki uygulama, Arapların kendi sistemlerini oluşturuncaya kadar neredeyse yarım asır boyunca uygulamada kalmıştır (Rudolf von Heckel, "Das päpstliche und sicilische Registerwesen in vergleichender Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der Ursprünge", *Archiv für Urkundenforschung*, I, 1908, 377). Kayıt tutma geleneğinin oluşumu da yine bu sürecin bir parçası durumundadır. Askerî ve ekonomik konulara ilişkin kayıtlar ise, bunların ilk ve en büyük parçasını oluşturmaktadır (Kettânî, *a.g.e.*, s. 207).

²⁸ Abbasiler, Sâsânî kültürünün temsilcilerinin ciddi desteğini kazanmış ve onları önemli mevkilere getirmişlerdir. Bu kültürel yakınlaşma sonucu Sâsânîlerin idarî ve malî metotları, yüzyıllarca Yakındoğu, Mısır, Kuzey Afrika, hatta İspanya'da bile Müslüman yönetimlerin karakterini şekillendirmiştir (Ernst Posner, "Twelfth Century Job Descriptions for the Registrar and the Archivist of the Fatimid State Chancery in Egypt", *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, nr. 25(1972), s. 26).

²⁹ Posner, *a.g.m.*, s. 27.

³⁰ İbn Bibî (El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali El-Caferî Er-Ruyadî), *El-Evamirü'l-Alai'ye fi'l-Umuri'l-Ala'iyeh*, yay. haz. Mürsel Öztürk, I, Ankara 1996, 269; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 214-215; Köprülü, *a.g.m.*, s. 401-402, 419).

³¹ Güller Nuhoglu, *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1995, s. 251.

Dolayısıyla devşirilen bu bürokrat zümrenin idarî mekanizmada istihdamı, aynı zamanda onların kayıt yönetimi ve arşiv uygulamaları hususundaki birikimlerini yeni devletin bürokratik uygulamaları için de geçerli kılmaktadır.

Bürokratik kültürün tesirinde oldukları gerçeğinden hareketle, Abbasî kayıt yönetimi ve arşiv uygulamalarının Müslüman Türk yönetimleri tarafından benimsendiği söylenebilir. Örneğin Abbasî döneminin önemli yenilikleri arasında zikredilebilecek olan kayıtların defterlere kaydedilmesi geleneği başlatılmış³², bu da, üretilen kamu evrakının seriler şeklinde korunmasını kolaylaştırmıştır³³. Bu durum, temel idarî gelenek kadar kayıt yönetimi ve arşivler konusundaki temel uygulamaları benimsemiş olan coğrafyanın diğer ülkeleri için de geçerlidir. Daha ileride de belirtileceği üzere, defter sisteminin ve kayıtların üretilme biçiminin Türk yönetimlerce aynen tevarüs edildiğine ilişkin kesin deliller mevcuttur.

2. Ortaçağ Müslüman Türk Bürokrasisinde Yazışma Yönetimi

Müesseselerde belge üretimi çalışmaları dendiğinde ilk önce yazışmalar akla gelir. Bu durum, günümüz bakış açısına göre, kamusal olsun veya olmasın her tür kurum için geçerlidir. Zira bütün kurumlar önemli ölçüde tamamlanmış bir örgütlenme süreciyle var olmaya başlarlar. Bu, değişimi de içeren bir süreçtir. Kurumlar her ne kadar belli bir örgütlenme tarzıyla ve belirli bir yasal sorumluluk alanında hizmet verme anlayışıyla doğarsalar da, zaman içinde ortaya çıkan birçok etkene (teknik, bilimsel, çevresel, ekonomik vs.) bağlı olarak gelişir. Kurumun faaliyet alanında görülen sürekli değişim, kurumsal yazılı iletişimde artışa da yol açmaktadır. Bu durum kayıtlara yönelik toplu bir eylemi gerektirmektedir. Bu eylemler evrak üretimi biçimi, bilgi taşıyıcı araçları, bunların biçimsel ve içeriksel yapıları, dağıtımları, korunmaları ve erişimlerinden oluşmaktadır. Yazışmaların bir düzen içinde yürütülmesinde uyulması gereken kurallar ise yazışma yönetiminin konusudur. Bu bağlamda kayıtların

³² Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 9; Nejat Göyünç, "Defter", *DİA*, IX (1994), 89; Abdülaziz ed-Dürî, "Divan", *DİA*, IX (1994), 380.

³³ M. Henri Massé, "Code de la Chancellerie", *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale (BIFAO)*, nr. 11 (1913), s. 108; Muhammet Hanefi Kutluoğlu - İshak Keskin, "Ortaçağ İslam Dünyasında Arşivcilik: Fatımi Dönemi Arşivciliğine ve Arşivcilik Uygulamalarına Dair Bir Değerlendirme", *Türk Kütüphaneciliği*, XIX/4 (2005), 399.

üretimi, dağıtımı, kullanımı, dosyalanması, düzenlenmesi, korunması, kullanıma sunulması, bunlara dönük hizmetlerin planlanması konusu önem kazanmaktadır.

Kuruldukları coğrafyada güçlü ve çevresini şekillendirici büyük devletler kurmuş olan Türkler, İslâm'dan önce de sonra da güçlü bir bürokratik yapıya sahip olmuşlardır. Bu bürokratik yapının mutlaka yazılı iletişime dayandırılmış olması gerekmemektedir. Kayıt sisteminin ve bilgi taşıyıcı araçların bürokrasilerde kullanılmasıyla birlikte bu yönetimler, idarî işleyişleri sırasında kayıt üretmişlerdir. Bu kayıtlar söz konusu devletlerin kendi kurumsal arşivlerinde korunmuş olmalıdır. Ayrıca bu yönetimlerin bürokratik yapısının düzenli bir kayıt tutma ve arşiv sistemiyle desteklenmiş olması gerekir. Zira bürokratik hizmetlerin sağlıklı yürütülebilmesi idarî belgelerden kolayca yararlanılmasıyla mümkündür. Zamanın eserlerinin yazılmasında yararlanılmış olan resmî belgeler, dönemin Müslüman Türk devletlerine ait kayıtların tutulması, düzenlenmesi ve erişimi problemlerinin çözüldüğünü gösteren önemli delillerdir. Bu bağlamda, gerek bölümler halinde gerekse eserler içine serpiştirilmiş olan kayıtların korunması ve düzenlenmesine dair özlü bilgiler, Ortaçağ Arap idarelerinde olduğu kadar dönemin Türk idarelerinde de yazışma yönetimi konusuna önem verildiğini göstermektedir.

a. Belge Üretimi

Her kurumun rutin olarak yaptığı işlerin başında belge üretimi gelmektedir. Yazışma, kurumun gerek duyduğu bir aksiyona bağlı olarak ve farklı fiziksel formatlarda kurumsal hiyerarşinin her tabakasında gerçekleşebilir; bu da kurumsal hiyerarşiye bağlı olarak bir fonksiyonun başladığını, devam ettiğini veya bittiğini gösterir³⁴. Bu bağlamda her belge, ister tek bir parçadan isterse bir dosyadan / klasörden oluşsun, yasal yetkiye dayalı bir işlem sonucunda üretilmektedir.

Kayıtların üretim aşaması, yaşam döngüsü çerçevesinde evrakın güncel olduğu döneme işaret etmektedir. Araştırmaya konu olan dönemde evrakın yaşam döngüsüne dair bir bilince sahip olunmadığı düşünülebilir. Evrakın yaşam döngüsüne ilişkin bir anlayışın varlığı, evrakın yaşam evrelerine dair bir

³⁴ Hamza Kandur, *Belediyelerde Arşiv Yönetimi*, İstanbul 1998, s. 15.

ayrımın göz önünde bulundurulduğu; dolayısıyla evrakla ilgili kontrol sürecinden yüksek verim alınabildiği anlamına gelmektedir. Bu bağlamda güncel ve yarı güncel kayıtlar ile güncelliğini yitiren kayıtlar arasında ilgili dönemde bir ayrımın yapılıp yapılmadığı önemlidir. Diğer yandan evrakın gereksiz unsurlardan arındırılması, gereksiz / gereğinden fazla sözcüklerin kullanılmaması, evrakın form, fiziksel ve içeriksel yapısının standartlara bağlanması, bir evrakın üretimi aşamasında göz önünde bulundurulmaktadır. Bunların Ortaçağ Müslüman Türk devletlerinde de dikkate alınıp-alınmadığı konusu burada değerlendirilecektir.

Günümüz bilgilerine göre evrak işlerinin Ortaçağ Müslüman Türk devletlerindeki uygulamaları iki temel kaynak türüne dayanmaktadır: Bunlardan biri kronikler, diğeri ise inşâ eserleridir. Döneme ilişkin önemli kroniklerden biri olan *Tarih-i Beyhakî*'de Gazneliler döneminde kamu dairelerinin kurumsal belgeleri nasıl ürettiklerine ilişkin bazı ayrıntılar verilmektedir. Örneğin Gazneliler devlet teşkilatının dört büyük merkezî divânından biri olan *divân-ı risâlet*, merkezî bürokrasiye ait iç ve dış yazışmaların birlikte yürütüldüğü bir dairedir. Bu büronun asıl işlevi merkezî devlet yazışmalarını yürütmek, yani gerek duyulan yazıların düzenlenmesini sağlamaktır. Bitigçi ılınganın başında bulunduğu merkezî inşâ bürosuna sahip Karahanlılarda (adı tam olarak bilinmese de) benzer bir dairenin varlığı ve bu dairenin benzer iş yüküne sahip olduğu kesindir³⁵.

Gaznelilerin modern yönetim anlayışına benzer şekilde hiyerarşik bir kurumsal bürokrasiye sahip olduğu, bu kurumların üstlendiği fonksiyonlar doğrultusunda evrak üretimi gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Öncelikle merkezî bürokrasiye ait bir evrakın hazırlanması gerektiğinde o evrakın müsveddesi kaleme alınır, yürürlükteki kanunlara ve diğer düzenlemelere uygunluğu değerlendirilir, ardından *debîr* denilen kâtip tarafından temize çekilir ve sultanın imzasına (tevkii) sunulurdu. Bu divânda ferman, menşûr, kuşad-nâme, sevgend-nâme, ahid-nâme, biat-nâme, fetih-nâme, nâme, mülettefe, ruk'a, müşâfehe, muvâdaa gibi belgeler hazırlanırdı³⁶. Bu bilgilerden bir evrakın, uzmanlık alanlarına göre divânın farklı büroları tarafından

³⁵ Genç, *a.g.e.*, s. 174-175.

³⁶ Nuhoglu, *a.g.t.*, s. 255-261.

düzenlendiği, bu büroların memurlarının iş kolları doğrultusunda hazırlanması gereken farklı türdeki belgelerin düzenlenmesine çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Dîvân-ı risâletten sadır olan evrakın tamamı (en azından Gaznelilerde) ya sâhib-i dîvân-ı risâlet ya onun yardımcısı ya da bu dîvânın farklı kademelerinde terfi sürecine dâhil olmuş olan debîrden sonra, önem sırasına göre dîvânân, muharrir ve mütercimler gibi dîvân personeli tarafından kaleme alınmıştır³⁷. Benzer bir dîvâna sahip olan Karahanlılarda ise, silsile-i merâtibe göre sıralanmış olarak tamgacı, bitigçi, ılmga, bitigçi ılmga gibi görev unvanları vardır³⁸. Gaznelilerde var oldukları belirtilen bu görevliler, bir belgeyi düzenleyecekleri zaman, belgenin metnini nasıl kaleme alacakları hususunda titiz davranmaları gerektiğini bilirlerdi. Zira gerekli teamüllere uygun biçimde düzenlenmeyen evrak, memurun beceriksizliğine ve cahilliğine bir işaret sayılırdı. Zaten kâtiplerin bir uzman olarak göreve kabullerinde sahip oldukları nitelikler de, onlardan beklenen mükemmellekle belge düzenlemelerini kolaylaştırıcı özelliklerden oluşmaktaydı³⁹. Örneğin bir kâtip, sadakat, doğruluk, irsiyeti belli, güzel ahlak ve fazilet sahibi olması yanında edebiyat, şiir ve hat sanatları ile kâtiplik mesleğinin bütün inceliklerini iyi bilmeliydi⁴⁰. Benzer özellikler Karahanlıların kâtipleri için de geçerliydi⁴¹. Ancak bu şekilde bir belge güzel bir hatla yazılabilir; etkili, nükteli hatta muhatabın tavırlarına ve mevkiine uygun bir ifadeyle bezenebilirdi.

Karahanlı dîvânlarında *merâsil* adı verilen ve Uygur alfabesi ile hazırlanan yazıların birkaçını burada sıralamak mümkündür. Karahanlı sultanlarının sözlü emirleri, buyrultu ve fermanları olan (sultanın damgasıyla mühürlenmiş) yarlıklar ile askerlerin isminin ve istihkakının kaydedildiği

³⁷ Nuhoglu, *a.g.t.*, s. 264-268.

³⁸ Genç, *a.g.e.*, s. 174-175.

³⁹ "Başarılı bir devlet katibinin çok iyi bir Arapça dil bilgisine ve kelime dağarcığına sahip olması, atasözlerini ve öyküleri iyi bilmesi, her türden düzyazı ve şiir yapılarını okuması, devlet ve idare kuramlarına ilişkin bilgilerinin sağlam temellere oturması, Kuran ve hadis bilgisinin eksiksiz olması, şiir ve vezin teknikleri hakkında bilgili olması gerektirdi. Bütün bu bilgiler de zarif bir el yazısıyla iletilmeliydi. Böylece güzel yazı sanatı [...], devletin yazışma ve belgelendirmelerinin [...] zorunlu bir parçası oldu" (Jonathan M. Bloom, *Kâğıda İşlenen Uygarlık. Kâğıdın Tarihi ve İslam Dünyasına Etkisi*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul 2003, s. 146-147).

⁴⁰ Nuhoglu, *a.g.t.*, s. 264-265, 267-268.

⁴¹ Genç, *a.g.e.*, s. 158-159, 176.

defterler olan ay bitiği, gelir ve giderlerin kaydedildiği malî hesap defterleri ile mektuplar bunlardan bazılarıdır⁴².

Gazneli etkisi Büyük Selçuklu Devleti'nde söz konusudur. Büyük Selçuklu Devleti genel devlet işlerini yürütmek üzere çeşitli dîvânlarla (dîvân-ı sultan adı verilen büyük dîvân ile yine merkezde olmak üzere ikinci derecede dîvânlar olan malî, askerî, adlî, muharrerat ve saire işleri yürüten dîvânlarla) sahipti ve bu dîvânlar marifetiyle merkezî yönetime ait kurumsal fonksiyonlar yerine getirilirdi⁴³. Bu devletin tuğra veya inşa dîvânı (başlangıçtan beri dîvân-ı tuğra ve dîvânü'r-resâil ve'l-inşa adlarıyla iki daireye ayrılmıştı) iç ve diğer devletlerle olan yazışmaları yürütür; berat, nişân, menşûr, mîsâl gibi vesikaları hazırlardı⁴⁴. Anadolu Selçuklularında da aynı şekilde hükümdarın tuğrası mevcuttur. Yabancı hükümdarlara gönderilen mektuplar, ümeraya verilen fermanlar, menşûrlar, berâtlar, tevkî-i hümayûn veya sadece tevkî yine bu merkezî dîvân tarafından üretilmiştir⁴⁵. Bir belgenin kaç nüsha üretildiği konusunun bir ölçüde açığa kavuştuğu daha ayrıntılı bir örnek Büyük Selçuklulardan verilebilir. Büyük Selçuklu dîvân-ı inşâsında hazırlanan her fermanın "*büyük bir ihtimalle*" üç nüsha olarak hazırlandığını G. M. Kurpalidis belirtmektedir⁴⁶.

Anadolu Selçuklularında büyük dîvân toplantılarının müzakereleri münşilerin (dîvân kâtiplerinin) ve tercümanların da katılımıyla gerçekleşir, bu görevliler marifetiyle müzakereler defterlere kaydedilirdi. Buraya ulaştırılan davalar, ilkin münşilere havale edilir, dîvânda alınan kararlar münşilerce değerlendirilir, nihayet bir önceki gün hazırlanmış olan misâl ve menşûrlar dîvân kararları gereğince kâbız-ı dîvân denilen memur vasıtasıyla vezire sunulur, vezir tarafından tashih edilir, vezirin alâmeti konur ve vezirin tevkî (yazıla) demesiyle birlikte dîvân dağılırdı. Bunlar dîvân muamalatına ilişkin işlere mahsus *defâtir-i dîvân-ı âlî* denilen defterlere kaydedilirdi. Bundan başka, devletin malî, arazi (has, vakıf, mülk ve ikta) kayıtlarını ihtiva eden defterler

⁴² Genç, *a.g.e.*, s. 174.

⁴³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 39.

⁴⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 43.

⁴⁵ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 69.

⁴⁶ G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2007, s. 35.

mevcuttu⁴⁷. Yine Anadolu Selçukluları arazinin kaydedildiği *cerâyid-i dîvân-ı saltanat* denilen defterlere sahipti⁴⁸. Bu ayrıntılar dönemin merkez teşkilatına ilişkin muamelatın nasıl karara bağlandığını gösteren açıklığa sahiptir. Ayrıca bu kayıtların Arapça ve II. Keykavus zamanından (1249-1257) itibaren de Farsça tutulduğuna dair bilgiler bulunmaktadır⁴⁹.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin iç ve dış yazışmalarına (muhabere ve mukavelelerine, fetihlerine, ferman ve nişanlarına, hükümdarların hususî mektuplarına, sayım ve tapu defterlerine, kanunnamelere, kadı sicillerine, vakfiyelere vs.) ilişkin bilgiler ve orijinal belgelerden alınmış örnekler bu devletin yazışmalarını nasıl ürettiği konusuna açıklık kazandırabilir⁵⁰. Büyük Selçuklu Devleti'nin yönetim ananelerini takip ederek düzenli bir idare teşkilatı kuran Anadolu Selçukluları, yalnız payitahtta değil ülkenin her yanında devlet işlerinin sağlıklı biçimde yürümesini sağlayan nüfus ve mal sayımları sonucunda vergi defterleri, vergi kanunnâmeleri, gayrimenkulleri ve sahiplerini tespit eden tapu kütükleri; vakıf kayıtları, memurların, askerlerin maaş ve tahsisatına ait muntazam defterler ve kadı sicilleri gibi önemli kayıtlara sahiptiler⁵¹.

Anadolu Selçuklu Devleti'nde herhangi bir dairenin iş yükü ve sorumluluk alanı doğrultusunda görevlerini ortaya koymak bakımından bir kadılık makamının nelerle uğraştığı ve bu işler dolayısıyla ne tür kayıtlar ürettiği konusunu bir örnekle burada açıklamak mümkündür. Ayrıca bu örnek, diğer kurumların görevleri ve bunların tutukları kayıtlar bakımından da önemli ipuçları sunmaktadır. Örneğin Kutbeddin Şîrâzî adındaki bir kadının (h. 680 yılı öncesinde) Sivas kadısı olarak atanması dolayısıyla hazırlanan bir menşûrdan şu bilgiler edinilmektedir: İster makam sahibi veya normal kimseler, isterse Müslüman veya gayrimüslim olsun bütün Sivas ahalisi onu şer'î işler, İslâmî ahkâm hakkında hâkim ve kadı bilmeli; davaların görülmesinde; vesika, sicil ve

⁴⁷ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 88-90.

⁴⁸ Alara Kalesi'nin fethinden sonra Anadolu Selçuklu topraklarına katılan arazinin saltanat divanının ceridelerine, yani *cerâyid-i dîvân-ı saltanat* denilen defterlere kaydedildiğini İbn Bibî (*a.g.e.*, s. 269) belirtmektedir.

⁴⁹ Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 30.

⁵⁰ İbn Bibî, *a.g.e.*, s. 167, 269; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 214-215; Köprülü, *a.g.e.*, s. 401-402, 419.

⁵¹ Köprülü, *a.g.e.*, s. 401.

nikâh akitlerinin hazırlanmasında; hazine, yetim ve kayıp mallarının muhafazasında; vakıf ve hayrat işleri ile dinî mansıplar tevziinde tamamıyla ona, onun nâip ve memurlarına müracaat etmelidir⁵². Bu bilgiler, yukarıda belirtildiği üzere, merkezî bürokrasinin dışında kalan bir taşra dairesinin idarî yapısına / kadro tiplerine, iş yüküne ve hazırladığı kayıtlara ilişkin ipuçları sunmaktadır.

Şu halde, resmî muamelata konu olan bir yazışma öncelikle ilgili dîvânda görüşülür, karara bağlanır, alınan karar müzakere (dîvân) defterine kaydolunur, karar doğrultusunda işlem yapılırdı. Bu işleme bağlı olarak muhataba evrak gönderilmesi gerekiyorsa, evrakın içeriği ve fiziksel formatı hazırlanır, ardından ilgili deftere metni kaydedilir ve muhatabına gönderilirdi. Bu uygulamanın günümüz yönetim mekanizmalarının yazışma usulleriyle paralellik gösterdiği söylenebilir.

Daha Abbasîler döneminde yapılan, özellikle malî konulardaki Farsça eserlerin tercümesinden ibaret olan ve kâtiplere muamelatın nasıl yürütülmesi gerektiği konusunda ayrıntılı örnekler sunan kitâbet-i resmîye (inşâ) konusuna dair eserlerin varlığı önemlidir. Bu eserler, ister inşâ ve malî isterse diğer alanlarda olsun, bir kâtibin resmî bir belgeyi nasıl düzenleyeceğini öğretmektedir. Söz konusu eserlerden bir kısmının sadece genel bir içeriğe sahip olmadığı da bilinmektedir. Sadece malî konulara ilişkin özel eserlerin varlığı bile çok özel iş alanlarına mahsus eserlerin telif edildiğini ortaya koymaktadır. Örneğin malî geleneğin sürekliliğini de sağlayan bu el kitapları, malî kayıt defterlerinin türünü yedi olarak vermektedir⁵³. Benzer bir çalışma yapan İmâd es-Serâvî, defter türünün altı olduğunu belirtmiştir⁵⁴. Malî kayıtları oluşturmakla görevli olan müstevfî dîvânında malî konuların çeşitliliğini ve hazırlanan defterlerin konusal farklılığını da ortaya koyan bu defterler, *Ruznâme*,

⁵² Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar. Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988, s. 43.

⁵³ Posner, "Ortaçağ...", s. 223.

⁵⁴ İmâd es-Serâvî, bu defterleri, *Ruznâme*, *avârece*, *vucûb*, *mukarrer*, *müfred* ve *tarih* olarak sıralamıştır (Nejat Göyünc, "İmâd es-Serâvî ve Eseri", *Tarih Dergisi*, sayı 20 (1965), s. 81-82). İmâd es-Serâvî, *Defter-i Tevcihât* karşılığı *Defter-i Vucûb'u* kullanmış, *Defter-i Câmî* ismini *Tarih* olarak zikretmiş ve *Defter-i Kânun'dan* hiç bahsetmemiştir (Nejat Göyünc, "Tarih Başlıklı Muhasebe Defterleri", *Osmanlı Araştırmaları*, X (1990), 6).

Tevcihât, Kânun, Harc-ı Mukarrer, Âvârece, Müfred ve Câmi isimleriyle⁵⁵ siyakatle yazılmışlardır⁵⁶.

b. Evrakın (Kurum İçi ve Kurum Dışı) Dağıtımını

Evrak üretimi kurumların yasal hizmetlerine yönelik sorumluluklarını yerine getirme ihtiyacında olmaları neticesinde gerçekleşmektedir. Bir kuruma gelen evrakın dağıtım süreci ise bu noktada başlamaktadır. Bu işlem, görevli ve yetkili büro personeli tarafından başlatılmakta ve bitirilmektedir. Görevli personel, ilk olarak evrakı işlem görmesi gerektiği büro, kişi veya özelliği bağlamında gruplara ayırır; daha sonra evrakın teslim alındığının delili olmak üzere kayıt işlemlerini tamamlar ve gerekli yerlere havalelerini gerçekleştirir. Havale işlemiyle birlikte bir evrakın nereye gönderildiğinin anlaşılması için kurumun evrak kayıt uygulamaları doğrultusunda kayıt defterine notların düşülmesi; evrakın kime, hangi dîvâna, ne zaman havale edildiğinin yazılması ve ilgiliye ulaştırılması sağlanırdı. Evrakın birden fazla kişiyle / dîvânla ilgili olması halinde, evrak önce en fazla ilgili olduğu kişiye / dîvâna havale edilir; sonra önem sırasına göre daha az oranda ilgili olduğu dîvânlara / kişilere gönderilir.

Ortaçağın Müslüman Türk yönetimlerinin bürokratik teamüllerinde bir evrakın işlem görmesi için öncelikle dağıtım işlemlerinin gerçekleşmesi ve işleme sokulması sağlanırdı. Bundan sonra karara bağlanan yazının, gerekiyorsa

⁵⁵ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 216; Göyünç, *a.g.m.*, s. 6. İlhanlı malî usullerinin benimsenmesinde önemli rol oynayan eserler arasında *Risâle-i Felekiye, Saâdetnâme, Kanûnu's-Saâde, Câmiu'l-Hisab* ve *Düstûru'l-Kâtib* adlı öğretici muhasebe kitapları sayılabilir (Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Devrine Ait Anonim Bir Münşeat Mecmuası: Risâla al-Sâhibiyye", *Belleiten*, LXIII/238 (1999), 725-726).

⁵⁶ Malî kayıt sisteminin ve malî kayıtlar yazılırken kullanılan yazının Ortaçağ İslam Devletleri arasındaki sürekliliğine işaret etmek gerekmektedir. Siyakat rakamları (Farsça'yla birlikte) daha Abbasîler zamanında malî işlemlerde kullanılmaya başlanmış (Lajos Fekete, *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Beitrag zur türkischen Paläographie mit 104 Tafeln*, Almanca'ya Çev. A. Jacobi, I, Budapest 1955, 53-55; Nejat Göyünç, "Osmanlı Maliyesinde İlhanlı Tesirleri", *Aspects of Otoman History -Paper from CIEPO IX-*, yay. haz. Amy Singer ve Amnon Cohen, Jerusalem 1994, s. 165); siyakat yazısı ve rakamları, yabancıların okuyup anlayamaması ve birtakım tahriflere meydan verilmeyerek güvenliğin sağlanması için, daha sonraki bütün Ortadoğu devletleri tarafından benimsenmiştir (Köprülü, *a.g.m.*, s. 417).

talep sahibine / ilgiliye cevabı yazılarak dağıtım süreci tamamlanırdı. Örneğin sultanın halife, müstakil veya yarı müstakil hükümdarlar ve diğer önemli devlet ricali ile olan yazışmalarını düzenleyen Gazneli dîvân-ı risâletinde evrak, sultanın emriyle dergâhtan (dîvândan) sadır olmuşsa, sâhib-i dîvân-ı risâlet tarafından temize çekildikten sonra imza için sultana sunulur ve ardına evrakın ilgili görüldüğü daireye havalesi sağlanırdı. Gelen evrakın cevabı ise alt dereceli kâtipler tarafından müsveddesi hazırlandıktan sonra büronun şefine ulaştırılır, ardına evrakın özetini hazırlayan şef, evrakı sultana sunardı. Sâhib-i dîvân-ı risâlet esas itibariyle meclis ile sultan arasındaki muhabereyi sağlardı. Dolayısıyla evrakın her iki yöne havalesi bu görevlinin başında bulunduğu kurum tarafından gerçekleştirilirdi. Bu arada tercümesi gereken, müsvedde evrakın temize çekilmesi veya görüş sorulması gibi işlemler dolayısıyla bir evrakın daire içinde farklı uzmanlık alanlarına sahip kalemlere havalesi de yapılabilirdi⁵⁷. Ayrıca gelen bir evrakın başka dairelerle ilişkisi söz konusuysa bunun, çözüme kavuşturulmak üzere ilgili başka dairelere havale edildiğini düşünmemek için herhangi bir neden yoktur. Karahanlılarda da evrakın üretimi benzer şekilde gerçekleşirdi. Yani belge kaleme alındıktan ve kaydı yapıldıktan sonra sultanın damgasıyla mühürlenir, tomar haline getirilir, dürülüp bağlanır ve ilgiliye / ilgili makama gönderilirdi⁵⁸. Bu konuya Büyük Selçuklu bürokrasisinden daha ayrıntılı bir örnek verilebilir. Bu devletin dîvân-ı inşâsında "büyük bir ihtimalle" üç nüsha olarak hazırlanan her fermanın ilk nüshası ilgili kişiye verilir / gönderilir; ikinci nüshası ilgilinin tayin edildiği kuruma havale edilir; üçüncü nüshası ise daha sonra dîvânın ihtiyaç duyacağı anlarda kullanılmak üzere dîvân-ı inşâda muhafaza altına alınır⁵⁹.

c. Kayıtların Dosyalanması / Düzenlenmesi

Belli bir iş, kişi, olay ya da vakayla ilgili belgelerin, farklı konularla alakalı diğer belgelerden ayrılarak bir arada tutulması işlemine dosyalama denir. Dosyalama daha çok güncel belgelerin erişimini kolaylaştırmak üzere sistemli bir şekilde gruplara bölmek için gerçekleştirilen bir işlemdir.

⁵⁷ Nuhoglu, *a.g.t.*, s. 252-255, 266.

⁵⁸ Genç, *a.g.e.*, s. 174.

⁵⁹ Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 35.

ORTAÇAĞ MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE BELGE VE ARŞİV YÖNETİMİ

Ortaçağın Müslüman devletlerinde dosyalama denilen bir uygulamanın var olup olmadığı konusu bir ölçüde belirsizdir. Evrakın üretiminden sonra tomar denilen bir grup evrakla birlikte rulo haline getirilmesi ameliyesiyle, herhalde evrakın korunması yanında konusal bütünlüğün muhafazasının sağlanması amaçlanmıştır. Kurumsal bilginin konusal bütünlüğünün en iyi şekilde korunması ise, ancak bu dönemin en önemli gelişmesi olarak karşımıza çıkan ve ilk kez Abbasîler tarafından uygulanan defter sisteminin hayata geçirilmesiyle olmuştur⁶⁰. Bu sayede kayıt sisteminin konusal bütünlüğe kavuşması ve dairelerdeki muamelelerin daha kolay biçimde ve sistematik halde korunmaları mümkün olabilmektedir. Bu aynı zamanda evrakın seriler halinde düzenlenmesi ve muhafazasını da sağlamış olmalıdır. Gaznelilerde divân toplantılarına ait müzakerelerin (toplantı kararlarının) bir toplantı tutanağı şeklinde divân defterlerine görevlilerce kaydedilmesi de bu toplantı tutanaklarının fonksiyonel bir bütünlük çerçevesinde düzenlenmiş olduklarını işaret etmektedir. Karahanlı divânlarında defter sistemi (*ay bitiği* gibi) yanı sıra evrakın tomar formatında rulo biçiminde bir araya getirilerek korunması⁶¹ söz konusudur. Ancak bu uygulamanın defter haline getirilemeyecek türdeki yazışmalar için geçerli olabileceği düşünülebilir. Aynı şekilde Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularında vergi toplamaya yönelik hazırlanan defterlerin oluşturulmasıyla aynı amaca hizmet edilmiş demektir. Ayrıca farklı dairelerin kendi fonksiyonları doğrultusunda düzenledikleri defterlerin aynı amaç için üretilmiş olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

Bu uygulamalar, Abbasîlerden alınarak Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları tarafından sürdürülmüş; böylelikle de kendinden sonraki devletlerin kurumsal işleyişlerinde yaşatılmışlardır. Buna dair delilleri dönemin kroniklerinde, fetihnâmelerinde, münşeât mecmualarında ve fıkıh kitaplarında bulmak mümkündür. Diğer yandan bu kayıtlar, günümüze kadar ulaşmasa bile, bir anlamda kurumsal muamelelerin konusal bir bütünlükle

⁶⁰ Dönemin önemli gelişmelerinden biri de, divân yazışmalarının Abbasî vezirlerinden Halid b. Bermek zamanında kâğıtlar yerine defterlere kaydedilmiş olmasıdır (Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 9; Nejat Göyünç, "Defter", s. 89; Dürri, *a.g.m.*, s. 380). Bu gelişmeyle birlikte, divân muamelelerinin usulden olan *durûc* denilen tomarlı kâğıda yazılması terk edilmiş ve yerine deriden defterler yaptırılmıştır. Vezir Cafer b. Yahya b. Halid zamanında ise bu deri defterler yerine kâğıt defterler kullanılmaya başlanmıştır (Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 9).

⁶¹ Genç, *a.g.e.*, s. 174.

düzenlendiğini gösteren Anadolu Selçuklu Devleti'nin iç ve dış yazışmalarına yansımıştır. Örneğin Anadolu Selçuklu Devleti'nin muhabere ve mukavelelerine, fetihnâmelerine, ferman ve nişanlarına, hükümdarların hususî mektuplarına, sayım ve tapu defterlerine, kanunnâmelerine, kadı sicillerine, vakfiyelerine vs. ilişkin bilgiler ve orijinal belgelerden alınmış örnekler dönemin kimi eserlerinde bulunmaktadır⁶². Fuad Köprülü'ye göre, "Selçuklular'ın diplomatik vesîkaları hakkındaki bu mütalealar, nisbetler muhafaza edilmek şartıyla, onun vârisleri olan bütün Anadolu Beylikleri için de doğrudur."⁶³

Daha önce verilen örneğe göre Kutbeddin Şîrâzî'nin Sivas kadısı olarak atanması dolayısıyla hazırlanan menşûr bir taraftan kadılık makamının sahip olduğu iş hacmini açıklarken, diğer taraftan buna dayalı olarak ürettiği konusal içerikli kayıtların çeşitliliğine işaret etmektedir. Bu çeşitlilik, her bir kaydın uygun bir şekilde ve belli bir düzen içinde defterlere kaydedilmesi gerektiğini göstermektedir. Sayfalarca kayıt arasından istenen bilgiye ulaşılması ancak bu defterlerin belli bir düzen içinde tutulmasına bağlıdır. Zaten defterlere kaydedilen bilginin belli bir konu düzeninde, coğrafi ve kronolojik olarak kaydedilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Anadolu Selçuklularına varis olan ve teşkilat yapısını bunlardan etkilenerek kuran İlhanlı uygulaması da Anadolu Selçuklularında benzer uygulamanın varlığını kabule zorlar. İlhanlı örneğinde şer'î mahkeme kayıtlarını düzenleyen mahkeme kâtiplerinin (muvarrihi-i hucâc ve kabâlât) "mahkemede yapılan satış ve borç kabâle ve hüccetleri, muamele, nikâh vd. vesikaları her vilayet ve şehir için ayrı bab ve kısımlara ayırarak defterlere yazıp tarihlemesi, vakıf, mülk, borç ve satış muamelelerini ve nikâh akidlerini tanzim etmesi emredilmiştir"⁶⁴. Buradan, sınırları çizilmiş görev alanları çerçevesinde üretilen mahkeme kayıtlarının defterlere coğrafi ve konu esasına göre kronolojik olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır. Bu ayrıntı, aranan bir bilginin öncelikle konusal olarak bilinmesi, daha sonra onun coğrafi ve kronolojik bir düzende aranması gerektiğini göstermektedir. Bir menşûrla yapılması istenen bu düzenlemenin

⁶² İbn Bibî, *a.g.e.*, s. 167, 269; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 214-215; Köprülü, *a.g.e.*, s. 401-402, 419.

⁶³ Köprülü, *a.g.e.*, s. 401-402.

⁶⁴ Turan, *a.g.e.*, s. 43.

ülkenin tamamını bağlayacağı iddiasında bulunmanın imkânsızlığını kabul etmekle birlikte, menşûrun merkezî yönetim tarafından gönderilmesi ve taşrada faaliyet gösteren bir kamu dairesinin buna uymasının emredilmesi, uygulamanın ülkenin genelini ilgilendiren bir ilke özelliğinde olduğu fikrini güçlendirmektedir.

Büyük Selçuklu Devleti'nde tüm fermanların kayıt defterine işlenmesine büyük önem verilmekteydi. Dîvânü'r-resâil'in şefi, *dışarı giden her fermanın (misâl), her mektubun (kitâb) ve her yazışmanın (hitâb) mükemmel ve yanlışsız olmasını, gün, ay ve yıla göre kaydedilmesini ve kaydedildiği kayıt defterinin saklanmasını* sağlamakla mükellefti. Müstevfi (vergi dairesinin başı) de, *vergi toplamayla ilgili anlaşmaların kayıtlı olduğu tüm listeler (defterat) ve kayıt defterleri (ğara'id) ve kontrat hazırlanması ile ilgili tüm belgeleri (kavânîn-i muhâsebe)* saklama konusunda titizlik göstermek mecburiyetindeydi⁶⁵. Bu durum, Büyük Selçuklu kayıt sisteminde konularına göre kronolojik bir düzenleme anlayışının hâkim olduğuna işaret etmektedir. Buna dair uygulamalara Gaznelilerde de tesadüf etmek mümkündür⁶⁶. Yukarıda verilen bilgiler, büro çalışanlarının belki de, tam anlamıyla günümüz bürolarının iş dağılımı / görev alanlarına benzer olmasa da, her iş kolu için ayrı defter hazırladıklarını, bu defterlerin kronolojik bir düzen içinde oluşturulduklarını ifade etmektedir.

d. Erişim

Kurumların ürettiği evraka gerek iç gerekse dış kullanım talepleri sırasında erişimin tam, eksiksiz ve doğru biçimde gerçekleştirilebildiği bir sisteme, bürokratik yapılanmasını tamamlamış olan her ülkede tarih boyunca hep ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç, devletlerin ve kurumların hem varlıklarının devamında hem de iş ve işlemlerinde verimi artırma zorunluluğu doğrultusunda doğmuştur. Evraka erişim, evrakın koruma altında tutulduğu bütün aşamalarda söz konusudur ve aynı derecede öneme sahiptir. Bu bilgidен kurum içi ve

⁶⁵ Heribert Horst, *Die Staatsverwaltung der Grossselğügen und Hârazmşâhs (1038-1231)*, Wiesbaden 1964, s. 103, 106.

⁶⁶ Erdoğan Merçil, "Gazneliler Devri Dîvân Teşkilâtına Kısa Bir Bakış ve Görevliler Listesi", *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, yay. haz. Emine Uyumaz - Süleyman Kızıltoprak, İstanbul 2005, s. 77, 79-81.

kurum dışı yararlanma ihtiyacının gereği gibi karşılanabilmesinin ancak belli şartlar çerçevesinde yapılacak olan işlemlerle sağlanabileceği anlaşılır. Bu işlemlerin belli kurallar çerçevesinde gerçekleştirilememesi ise erişimin sağlanmasında sorunların baş göstermesine neden olmaktadır. Bu bilgilerin birçoğu daha evrakın üretimi aşamasında belli olmaktadır. Bunun nedeni bir kurumsal bilgi kaynağı olan evraka zamanında erişimin sağlanabilmesidir.

Yazışmalarda erişimi sağlayan birtakım unsurların bulunması gerekmektedir. En ilkel örgütlerde bile bunlardan bazılarının bir evrak üzerinde bulunması söz konusudur. Bunlar; kurum adı, üretim tarihi, sayı, konu, imza, ekler, adres bilgisi gibi unsurlardır. Bu bilgilere evrakın yaşam döngüsünün her aşamasında ihtiyaç duyulmaktadır. Bunlar aynı zamanda bir belgenin kurumla olan hiyerarşik ilişkisini de ortaya koyan bilgilerdir. Hiyerarşik ilişkiyi ortaya koyan bu bilgilerin eksikliği evrakın güncel veya yarı güncel özellik taşıdığı sırada ortaya çıkarsa, idarî amaçlar doğrultusunda bir belgenin kullanılmasında ve o doğrultuda karar verilmesinde güçlükler yaşanır.

Gaznelilerde kurumsal bilginin daha sonraları kullanıldığına ve idarî işleyişin sürekliliğinin bu sayede sağlanabildiğine örnek asker kütüklerinin tutulduğu ve bu kütüklerden bir sefer hazırlığı sırasında yararlanıldığıdır⁶⁷. Erişime yönelik uygulamalar, Gazneliler için olduğu kadar diğer devletler için de geçerlidir. Diğer yandan üretilen defterlerden resmî hesapların kontrolü maksadıyla yararlanıldığına, örneğin vezirin ihtiyaç hâsıl olduğunda bunları kontrol ettiğini öğrenmekteyiz⁶⁸. Yukarıda verilen menşûr örneğindeki defterlerin istenen düzende hazırlanması talimatından erişimin kolaylaştırılmasının arzu edildiği düşünülebilir. Böylesine anlaşılır girişimler, dönemin üretilen kamu kurumlarının kayıtlarına erişimin göz önünde bulundurulduğunu ifade emektedir.

XIV. yüzyılda yaşayan ve bir İlhanlı bürokrati olan Muhammed b. Hinduşâh Nahcivanî tarafından kaleme alınan eserde verilen bir vesikaya göre; mahkeme (*darü'l-kaza*) kâtipliğine tayin olunan Şemseddin'e, *mahkemede yapılan satış ve borç kabâle ve hüccetleri, muamele, nikâh vd. vesikaları her vilayet ve şehir için ayrı bab ve kısımlara ayırarak defterlere yazıp tarihlemesi,*

⁶⁷ Nuhoglu, *a.g.t.*, s. 278.

⁶⁸ Nuhoglu, *a.g.t.*, s. 279.

vakıf, mülk, borç ve satış muamelelerini ve nikâh akidlerini tanzim etmesi emredilmiştir⁶⁹. Buradan, üretilen mahkeme kayıtlarının coğrafi ve konu esasına göre kronolojik olarak düzenlendiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Bu devlet bürokrasisinin Büyük ve Anadolu Selçuklu devletleriyle bağlantılı olduğunu düşünecek olursak, bu örneğin her iki devlet için de geçerliliği üzerinde durulabilir. Yine Büyük Selçuklularda kayıtların hatasız bir düzen içinde gün, ay ve yıla göre düzenlenmesi emri⁷⁰ de erişim merkezlidir. Ayrıca Gazneli divân-ı resâilinde normal mesai saatleri dışında bile acil durumlar için daima debîrlerden (kâtiplerden) birinin nöbetçi olarak bulundurulması⁷¹, kurumsal işleyişte dolaylı olarak erişimin önemine işaret etmektedir. Bu bilgi, kamu yönetiminin kayıtlardan yararlanma kavramında bir zaman sınırının olmadığı fikrini hatıra getirmektedir.

e. Muhafaza

Evrakın muhafazasına yönelik işlemler, en az evrakın dosyalanması kadar önemli bir konudur. Bu işlem, bir evrakın uzun süre erişimini mümkün kılacak olan bazı uygulamaları gerektirmektedir. Bu işlemler, öncelikle belgelerin uzun yıllar zarar görmeksizin korunması ve kurumsal yapıya bağlı olarak geliştirilen saklama çalışmalarından oluşmaktadır. Günümüzde bunların aslında daha evrakın üretiminden önce dikkate alınmış olması gerekmektedir. Koruma işlemleri depolarda uygun çevre şartlarında ve uygun araçlarla yapılmalıdır. Bu çevre şartlarından en basitleri rutubet, yangın ve doğal afetlerdir. Ayrıca bilgi taşıyıcı ortamların sağlamlığına da dikkat edilmiş olmalıdır.

Gaznelilerden itibaren diğer Müslüman Türk devletlerinde doğal afetler, yangınlar ve art niyetli kimselere karşı resmî kayıtların korunması için önlemlerin alınmış olabileceğini düşünmek mümkündür. Osmanlılar döneminde bile en azından kurumsal arşivlerin varlığı ve art niyetli erişimin engellenmesine yönelik koruma tedbirlerinin evrak depolarında alınmış olması⁷² bu fikri

⁶⁹ Turan, *Anadolu Selçuklu*, s. 43.

⁷⁰ Horst, *a.g.e.*, s. 103.

⁷¹ Nuhoglu, *a.g.t.*, s. 266.

⁷² *Belgelere Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi)*, yay. haz. Uğurhan Demirbaş vd., I. Ankara 2000, 9; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 3. Baskı, Ankara 1988, s. 77, 98.

güçlendirmektedir. Belgelerin korunmasına yönelik olarak üretilmiş kaplar, bu düşünceyi ayrıca desteklemektedir. Gaznelilerde olduğu gibi⁷³ devlet yönetimlerinin sadece kendi kurumlarında ürettikleri ve erişim için saklamak durumunda oldukları kayıtlar için değil, aynı zamanda bu kayıtların gizliliğinin korunması ve herkesçe okunmasının önüne geçilmesi için de önlemler aldıkları görülmektedir. Bunun için öncelikle bir işle görevli personelin güvenilirliğine dikkat edilmiş olduğu söylenebilir. Bununla birlikte kâğıt ve yazmak için kullanılan diğer araç-gereçlerin (kalem, mürekkep vs.) kaydın uzun süre korunmasını sağlayacak nitelikte olmasına özen gösterilmiş olabileceği düşünülebilir. Ayrıca kurumlarda üretilen evrakın torbalara ve defterlerin sandıklara koyularak korunma altına alınmış olması mümkündür. Abbasilerdeki gibi, kayıtların arşive intikali sırasında *edâbîr* denilen kutulara yerleştirilmeleri tarzında bir uygulamanın dönemin Müslüman Türk devletleri için de geçerli olabileceği bu bakımdan açıktır. Bütün bunlar kayıtların korunmasına yönelik toplu teşebbüslerin örnekleri olarak sayılabilir.

Gizlilik kapsamındaki kayıtların korunması evrak yönetiminin ilgi alanındadır. Evrak yönetimi evraka hızlı erişimin sağlanması kadar, gizli evraka makam sahiplerinin sınırlı erişimini de düzenlemektedir. Zira her devletin gizlilik içinde yürüttüğü işlemler mevcuttur. Kayıtların korunmasından sadece onların fiziksel olarak değil, aynı zamanda muhteva olarak da muhafazası anlaşılmalıdır. İçeriği gizli belgelerin erişimden uzak tutulması, belgelerin sürekli erişim için sağlıklı ortam ve araçlarla muhafazasının sağlanması kadar önemlidir. Gizlilik bazen bir şifreleme yöntemiyle bazen de erişimin kısıtlanmasıyla sağlanır. Kamu yönetimi yararı açısından bakıldığında gizlilik ülkenin tamamını ilgilendiren sonuçlara sahiptir. Bu bağlamda gizliliğin korunması evrak yönetiminin alanına giren bir işlemdir. Gazneli yönetimi gerek şifreleme gerekse erişimin sınırlandırılması biçiminde gizliliğe dikkat etmiştir⁷⁴. Bu durum, Gaznelilerde bir bakıma evrakın korunmasını sağlayan bir uygulama olarak görülmüştür.

⁷³ Nuhoğlu, *a.g.t.*, s. 252-253, 255, 266.

⁷⁴ Nuhoğlu, *a.g.t.*, s. 252-253, 260, 266.

3. Ortaçağ Müslüman Türk Devletlerinde Arşiv Uygulamaları

Günümüzde evrakın üretimi genellikle büro personeli tarafından gerçekleştirilse ve bu evrakın üretilmesinden itibaren düzenlenmesinden arşivciler sorumlu olsalar da, tarih boyunca bunun hep aynı görevli tarafından yapıldığına dair bilgiler çok açık değildir. En eski meslekî uygulamalar evrakın üretilmesinden ve bunların ilk düzenleme işinden çoğunlukla kâtiplerin sorumlu olduğunu göstermektedir. Burada arşivcilerin sorumluluğunun nerede başladığı sorusu ise, meslekî bir problem olarak güncelliğini önemli ölçüde korumaktadır. Abbasî ve Fatimî uygulamalarında *hâzin* (arşivci) denilen bir meslek elemanının merkezî devlet dîvânında istihdam edildiği bilinmektedir. Bu personel tipinin coğrafyada kurulan diğer devletlerde aynen benimsendiğine dair açık deliller bulunmamaktadır. Örneğin Osmanlı uygulamasına bakıldığında, kâtiplerin evrakın üretilmesinden itibaren tüm süreçte görev aldıkları ve evrak mahzeninde depoyu koruyan görevli dışında herhangi birinin bulunmadığı görülmektedir. Bu da, Abbasî uygulamasının bölgede kurulmuş olan her devlet için geçerli olmayabileceğini düşündürmektedir.

a. Arşivci ve Nitelikleri

Yukarıda verilen kısa açıklama Ortaçağ Müslüman Türk devletlerinin kamu dairelerinde muhtemelen görevlendirilmiş olabileceğini düşündüğümüz meslek çalışanı olarak arşivcinin niteliklerini ele almayı gerektirmektedir. Evrak işleriyle ilgilenen personel olarak kâtip ve arşivci aynı meslekî birikime mi sahiptiler? Cevap olarak kısaca *evet* demenin imkânsızlığını kabul etmekle birlikte, yine de bu zor soruya burada bir cevap aranmalıdır.

Ortaçağ Müslüman Türk devletlerinin bürokrasilerinde arşivci istihdam edilip-edilmediği sorusuna cevap vermek için, öncelikle idarî geleneğin daha önceki temsilcilerinin uygulamalarına bakılmalıdır. Bu uygulamaların kaynağı ise kuşkusuz Abbasî ve Fatimî yönetimleridir. Bu yüzden, ilk olarak söz konusu her iki devletin kadrolarında istihdam edildiği görülen *hâzin* (arşivci) adındaki görevlide aranan nitelikler ortaya konulmalıdır. Nitekim bu dönemde arşivcinin *inanç sahibi, dürüst, makul, güvenilir, astlarının denetimini asla elinden*

birakmayan, sadakati bütin kuşkulardan uzak bir kişi olması gerekmektedir⁷⁵. Bahsedilen nitelikler, doğal olarak okuma-yazma becerisi, fiziksel olarak engelli olmama (sağır, dilsiz, kör, uzuvlarından herhangi birinden yoksun olmama) gibi daha geniş vasıflarla takviye edilebilir.

Aslında bunlar bugün bile dikkat edilen özellikler olarak fark edilmektedir. Bu durumda arşivciler temel ve meslekî eğitim sorunlarını nasıl çözerlerdi? Yahut ilgili dönemde bu alanda eğitim veren bir eğitim kurumu var mıydı? Temel ve meslekî eğitim kurumları olarak medreseleri sayma imkânına sahip olsak da, böyle bir meslekî becerinin kazanılmasına öncülük eden bir okulun varlığına işaret edecek şeyler söylemek şimdilik imkânsızdır. Bu durumda böyle temel meslekî bir eksikliğin nasıl giderildiğine bakılması bir zorunluluk olarak durmaktadır.

Döneme ilişkin veriler, temel meslekî eğitimin daha çok usta-çırak usulüyle ve zamana bağlı tecrübe kazanma yoluyla edinildiğini göstermektedir. Devlet dîvânlarına en alt kademedен kabul edilen personel, çalışma hayatının bu ilk evresinde, kendinin üstü olan görevlilerle birlikte çalışır, kabiliyet ve zekâsı elverdiği ölçüde büro içinde meslekî uzmanlaşmayla birlikte gelen terfi (kıdem) sürecine tabî olarak (bazı durumlarda kayırmalarla) yükselme fırsatı bulurdu. Bunun çok sayıda örnekleri mevcuttur. Nitekim bu örneklerden biri olan Ebu'l-Fazl Beyhakî küçük yaşlarda dîvân-ı risâlete girmiş, bu dîvânın çok farklı kademelerinde önemli çalışmalar yürütmüş, güvenilirliği, zekâsı ve becerisi sayesinde (muhtemelen debîr, dîvânban ve muharrir olarak alt kademelerde çalışarak) bu dîvânın şefi olacak kadar yükselebilmiştir⁷⁶. Bu da bir kâtibin büro içinde takip ettiği terfi süreci (silsile-i merâtip) hakkında bir fikir vermektedir.

Aynı şekilde bir arşivci yine bu dîvânın bir personeli sıfatıyla buranın alt kademelerinde çalışarak çeşitli kademelerde hizmet eder ve sonra edindiği birikim ve şartlar onun aynı büro içinde farklı bir alanda uzmanlaşmasını sağlardı. Bu bakımdan her personel gibi bir arşivcinin benzer bir terfi süreci sonunda büro içinde arşivci olarak istihdam edildiği düşünülebilir. Abbasilerdeki adıyla Gaznelilerde hâzin adlı bir büro personelinin dîvânda (dergâh) görevlendirildiği çok açık olmamakla birlikte, *dîvânban* olarak anılan

⁷⁵ Posner, "Twelf ..", s. 30.

⁷⁶ Nuhoglu, *a.g.t.*, s. 250.

büro personelinin aynı zamanda evrakın hizâne-i hüccette (evrak mahzeninde, arşivde) korunmasından sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Bu memur, aynı zamanda dîvânın ve dîvân arşivinin (hizâne-i hüccet) muhafazasından sorumluydu⁷⁷.

b. Arşive Devir İşlemleri

Günümüz şartlarında arşive devir işlemleri belge yönetim süreci kapsamında ve saklama planları doğrultusunda gerçekleştirilen bir işlemdir. Günümüzde arşive devir işlemleri, kurumun idarî, hukukî ve ekonomik açıdan belgelere ihtiyaç duyduğu süre boyunca gerçekleşmez. Bu da devir işlemlerinin günümüzde farklı sürelerden oluştuğunu göstermektedir. Bu devir sürelerinin farklılığı birim ve kurum arşivleri için olduğu kadar devlet arşivleri için de geçerlidir. Bütün bunlar bize, bu dönemde, bir kurumsal arşivin oluşturulduğuna ve güçlü bir geleneğin yerleştiğine işaret etmektedir. İbnü's-Sayrafi'nin eserinde verdiği bilgilere göre, benzer uygulamaların Fatimî bürokrasisinde de geçerli olduğu görülmektedir.

Yukarıda yapılan açıklamaların Ortaçağ Müslüman Türk devletleri için geçerli olup olmadığı konusunda çok net bilgilere sahip değiliz. Bununla birlikte, Beyhakî'nin ifadesine göre, dîvân-ı risâlete gelen mektuplar ve hazırlanan diğer kayıtlar bu dîvân içinde hizâne-i hüccet (evrak hazinesi) adı verilen bir yerde muhafaza edilirdi⁷⁸. Ancak Gaznelilerde bu bilginin dışında arşive belge devri hususunda şimdilik herhangi bir ipucu bulunmamaktadır. Yine bu bilgi, günümüz bakış açısıyla kurum arşivi diyebileceğimiz bu mahzene belge devrinin nasıl bir düzen içinde ve hangi aralıklarla gerçekleştirildiği konusunu açıklamamaktadır. Bununla birlikte evrakın daha üretim aşamasında aldığı tasnif şeklinin devir ve arşivde yerleştirme sorununa yardımcı olduğu düşünülebilir.

⁷⁷ Nuhoğlu, *a.g.t.*, s. 267.

⁷⁸ Nuhoğlu, *a.g.t.*, s. 247.

c. Arşivde Düzenleme

Arşivde düzenleme, aynı zamanda büro kayıtlarının düzenli oluşuyla yakından ilişkilidir. Zira düzenli oluşturulmuş kayıtların arşive devri, devir sırasında ve depo içinde düzenli yerleştirme sorununu ortadan kaldıran önemli bir ipucudur. Dönemin devletlerinin bürolarında kayıtların konusal, coğrafi ve kronolojik düzenlerine riayet edildiğine göre, kurum arşivlerine intikal sırasında sorunların yaşanmasının önemli ölçüde önüne geçilmiş demektir.

Arşivlerde düzenleme çalışmalarının dönemin Müslüman Türk devletleri açısından geçerli olabileceği düşünülebilir. Örneğin Gazneli divânında görevli olan memurların isimlerinin, tayin edildikleri memuriyetlerin ve görevlerin karşılığında aldıkları ücretin *ceride* adıyla bir deftere kaydedilmesi, bunun da diğer defterler gibi divânda, yani hizâne-i hüccette saklanmaları⁷⁹, arşive intikal ettirilen kayıtların seriler biçiminde yerleştirilerek korunduklarını düşündürebilir. Bu uygulamanın kurumlarda üretilen diğer kayıtlar için de geçerli olabileceği göz önünde tutulacak olursa, arşivde düzenleme çalışmalarının aslında bürolarda oluşturulan kayıtların düzenleri sayesinde sağlanabildiği, böylelikle de diğer işlemlerin mümkün olduğu savunulabilir. Diğer yandan kayıtların konusal, coğrafi ve kronolojik bir bakış açısıyla zaten çoğunlukla defter adıyla bir bütünlük içinde kayıtlı oluşu sayesinde arşivlerin, kayıtları seri düzeyinde devralarak düzenli bir şekilde korudukları iddia edilebilir.

d. Kayıtlara Erişim

Kayıtlara erişim, her kurumun öncelikle önem verdiği ve verimli kurumsal çalışmaların gerçekleştirilebilmesi için ihmal edilmemesi gereken bir işlemdir. Bununla birlikte bu konu çerçevesinde arşivdeki kayıtlara erişimin kimler için ve hangi amaçla gerekli olduğu burada tartışılmalıdır. Günümüzde kurumların, her ne kadar kayıtların kurum içi ve kurum dışı kullanım taleplerine cevap vermesi beklenirse de, araştırmaya konu olan dönem için hem iç hem de dış kullanım taleplerine yönelik bir erişim hizmetinin düşünülüp-düşünülmediği hakkında bir değerlendirme yapmak zordur. Eski uygulamalar göstermektedir

⁷⁹ Nuhoğlu, *a.g.t.*, s. 247.

ki, arşivler daha çok onların sahipleri durumundaki kişilerin ve bu kişilere hizmet gayesi güden kamu hizmetinin (devletin devamlılığının) korunması ve yürütülmesi bakımından değerlendirilmiştir. Kurum dışı kullanım talepleri ise, ancak tarih biliminin bilimsel bir açılım gerçekleştirerek araştırma kaynaklarını arşivlerde arama eğilimi göstermesiyle ve daha çok da buna imkân veren Fransız Devrimi'nin ortaya çıkardığı gelişmeler sayesinde olmuştur. Bu dönemden daha eskiye dayanan kurum dışı taleplerin ise nadir örneklerden oluştuğu ve ancak arşiv sahiplerinin özel izinleriyle bunun mümkün olabildiği söylenebilir.

Bu çerçevede dönemin İslâm dünyası üzerinde bir değerlendirme ise oldukça zordur. Bununla birlikte kamu kayıtlarına özellikle kurumsal kullanım açısından erişim mümkündür. Zira kamusal sürekliliği sağlamak üzere kamu kurumlarının kendi ve başka kamu kurumlarının kayıtlarından yararlanmaları kadar doğal başka bir şey yoktur. Bu bakış açısıyla, ilk İslâm devletlerinde olduğu kadar sonrakilerinde de bu eğilimin varlığından söz edilebilir. Bu delil gerektirmeyecek kadar açıksa da, kayıtların oluşturulması ve kurumsal arşivlerde koruma altına alınmaları, her şeyden önce bu kayıtların belli bir erişim maksadını ortaya koyan bir düzen içinde üretilmeleri, arşivlere bu düzen içinde devredilmeleri kullanım amacının aktif bir hizmete yönelik olduğunun ispatıdır. Abbasîlerde kayıtların üç yıllık aralarla arşive intikal ettirilirken edâbîr denilen kutulara yerleştirilmeleri ve bunların üzerlerine içinde hangi belgelerin bulunduğunu gösteren özetinin yazılması daha sonra gerçekleşebilecek arşivsel erişimin hızlı bir şekilde gerçekleşmesi amacına matuf olmalıdır.⁸⁰ Bunlar sayesinde aranan evrakın hızlıca bulunması amaçlanmıştır. Bununla birlikte arşiv kayıtlarından yararlandıkları açık olan çağdaş müelliflerin eserlerinde yer verdikleri arşiv kayıtlarını neye dayanarak elde ettikleri sorgulanabilir. Bu da, müelliflerin -belki de- tamamının bürokrat kökenli olmaları sayesinde resmî kayıtlara görevde buldukları zaman içinde erişmiş olabilecekleriyle açıklanabilir. Yani bu bürokratlar görevde buldukları zaman zarfında kontrolleri altındaki kayıtlardan kişisel amaçlı yararlanmışlardır denilebilir.

⁸⁰ Aykaç, *a.g.e.*, s. 44.

e. Depo Ortamı (Koruma)

Çeşitli yollarla depolarda korumaya yönelik önlemlerin alınması gerekmektedir. Hırsızlık ve yangın gibi durumlara karşı depolarda görevlendirilecek personel vasıtasıyla önlemler alınmalıdır. Zira kayıtların hırsızlığa ve yangına karşı korunması aynı zamanda belgelerden sağlanacak kurumsal yararın uzun süre muhafaza edilmesini mümkün kılmaktadır. Ayrıca depoların korunması için görevlendirilen personel ve yerleştirme araç gereçlerinin kayıtların korunmasına yardımcı olduğu düşünülebilir. Sözgelimi kayıtları yerleştirmek üzere mobilyaların veya buna benzer araç-gereçlerin yapılması bu konuda titizlik gösterildiğinin bir göstergesidir. Kayıtların üzerine yazıldığı kayıt araçları bu anlamda ayrıca önemlidir. Bu bakımdan kayıtların dayanıklı araçlar üzerine (sağlam kâğıtlar üzerine) kaydedildiği düşünülebilir. Diğer yandan burada görevlendirilen memurların zaten koruma eylemini en üst seviyede gerçekleştirdikleri söylenebilir. Yine Gaznelilerde depolarda bulunan evrakın korunması için dîvânbanın görevlendirilmesini korumaya yönelik bir eylem gibi görmek lazımdır.

Sonuç

Arşiv kayıtları mevcut olmamasına karşın, bu kayıtların aslına uygun biçimde çağdaş müelliflerce (münşeat mecmuaları ve kronikler gibi) bazı eserlerde kayda geçirilmiş olması sayesinde Ortaçağ Müslüman Türk devletlerinin kayıt yönetimi ve arşiv uygulamaları hakkında bilgi edinilebilmektedir. Böylelikle bu bilgiler doğrultusunda ilgili konuda sentezler yapılması mümkün olabilmektedir. Mevcut bilgiler, aslında Arap idare kültürünün etkisiyle kendi bürokratik yapısını teşekkül ettiren Ortaçağ Müslüman Türk devletlerinin kamu yönetimi uygulamalarının bir ayağını oluşturan evrak yönetimi ve arşiv pratiği bakımından bu kültürün uygulamalarına sadık kaldıklarını göstermektedir. Döneme ait çağdaş eserlerde zikredilen bilgiler söz konusu uygulamaların örtüştüğü fikrini doğrulamaktadır.

Çalışma kapsamında Ortaçağ Müslüman Türk devletlerinin kendi kamu kurumlarına ait kayıt yönetimlerini oldukça sorunsuz bir şekilde örgütlemiş oldukları ortaya çıkmıştır. Bu örgütleme, kayıt yönetimi bağlamında evrak üretiminden dağıtımına, dosyalamadan / düzenlemeden erişim ve korumaya

kadar birçok alanda kendini göstermektedir. Bu bakımdan söz konusu evrak yönetimini ayrıntılı bir şekilde örgütlenme biçiminin günümüz evrak yönetimi anlayışına yakın olduğu anlaşılmaktadır. Kayıtların daha çok defter şeklinde üretilmesi, üretilen defterlerin konusal bir bütünlükle, coğrafi ve kronolojik bir sıralama içinde düzenlenmesi dosyalama, erişim ve koruma hususlarında kolaylık sağlandığını ortaya koymaktadır. Bu sayede evrakın hem düzenlenmesi hem de erişimi konusunda ciddi sorunların ortaya çıkmasının önemli ölçüde önüne geçilmiştir. Kayıtların düzenleri konusuna titizlikle riayet edilmesi kurumsal erişim için kayıtların her zaman hazır bulundurulduğu anlamına gelmektedir. Acil durumlar için mesai saatleri dışında merkezî kitabet bürosunda bir kâtibin görevlendirilmesi de kayıtların her zaman erişimine ihtiyaç duyulabilecek önemine işaret etmektedir. Diğer yandan kayıtların defterlere kaydedilmesi usulü, arşivcilikte seri oluşumunun korunmasına katkı sağlamıştır. Böylelikle kamu kurumlarına ait işlem görmüş kayıtların kalem / fonksiyon bazında korunarak kamu çalışanlarına bütünlüklü bilgi sağlamada yardımcı olduğu görülmüştür. Bu durum Gazneliler olduğu kadar Büyük Selçuklular ile Anadolu Selçukluları için de geçerlidir.

Arşiv uygulamaları bakımından Ortaçağ Müslüman Türk devletlerinin konumunun nasıl olduğu önemli bir husustur. Bu bağlamda söz konusu devletler (Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları), evrak yönetimi konusunda olduğu gibi kendilerinden önceki ve idare kültürü açısından etkilendikleri Arap evrak yönetimi ve arşivsel uygulamalarından faydalanmışlardır. Bu dönemde arşivde düzenlemeden sorumlu bir memurun varlığı konusunda açık bir bilgiye sahip değiliz. Ancak arşivdeki kayıtların korunmasından sorumlu bir personelin tayin edildiği anlaşılmıştır. Dîvânban adı verilen (ve arşivci diyebileceğimiz) bu memur, dîvânla birlikte hizâne-i hüccete (evrak hazinesi, arşiv) koyulan kayıtların korunması işini de yürütmekteydi. Arşivcinin ise, diğer Ortaçağ devletleri gibi dîvân-ı risâlette alt kademedden itibaren görev alan kâtip zümresi içinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu büronun personeli olarak dîvânda çalışmaya başlayan bir kişi, muhtemelen terfi sürecinin doğal bir sonucu olarak zamanla arşiv işinden de sorumlu olurdu. Bu bağlamda arşivcinin niteliklerinin bir kâtipten farksız olması gerekir. Bu hususta en fazla dikkat edilen nitelik ise hat sanatına vakıf olma, edebiyat, Arapça ve Farsça dil bilgisi, dürüstlük, beceri,

büro tecrübesi, mahremiyete riayet ve sadakat gibi hususlardır. Bunlardan başka bürolarda belli bir düzen içinde tertip edilen kayıtların arşive devir hususunda yardımcı olduğu düşünülebilir. Zira arşivde ayrıca bir düzenleme çalışması yapıldığına dair bir bilgiye sahip değiliz. Arşivde büro personelinin kayıtlara erişim gerekçelerinin, yani kurumsal erişimin burada da söz konusu olduğu rahatlıkla söylenebilir. Buna karşın kamusal erişim konusunun bu kadar net ifade edilmesi oldukça güçtür. Dönemin eserlerinde resmî kayıtlardan örneklerin kopya halinde verilmiş olması ise, zaten bürokraside çalışmış olan eser sahiplerinin resmî kayıtlardan kendileri için kopya almalarıyla ve eser yazarken bu kopyalardan istifade etmeleriyle açıklanabilir.

Abstract

SOME OBSERVATIONS ON RECORDS AND ARCHIVAL MANAGEMENT IN THE MEDIEVAL TURKISH ISLAMIC STATES

The evaluation of the information regarding the records keeping and archival practices in the pre-Islamic Turkish states has not found the place it deserves in today's scientific studies yet. An important reason for this is the fact that the amounts of information belonging to that period is not enough to shed light on the subject. However, although very few in numbers, some works have been written in which the archival records available are printed as genuine copies by contemporary authors and in which the period is discussed from various aspects and some information is given on the records management and archival practices in the Medieval Turkish Islamic states. Yet it is true that, despite those few diligently produced works, there are still questions that need to be answered. This paper discusses the records management and archival practices in the Medieval Turkish Islamic states in the light of some chronicles, secretarial manuals, and various analyses in which some examples of the archival records of the period are presented and information on political developments is given.

Keywords: Archival history, Records management, The Medieval, Bureaucracy, The Ghaznavids, The Karahanids, The Seljuks, Anatolian Seljuks.